

ЛАТИНСЬКА МОВА ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Антонюк Г., 2003

У статті розглядаються питання формування і становлення римської педагогічної термінології. На основі творів античних авторів зроблено спробу пояснення найбільш вживаних у римській педагогіці термінів, зокрема тих, що позначають процес навчання і виховання, їх семантику, словотвір, а також вплив на формування відповідної галузевої термінології у національних мовах.

In this article formation and development of roman pedagogical terminology are retraced. On the base of works written by ancient authors was made an attempt to explain the most commonly used terms in roman pedagogy, particularly those, which marks the learning and education processes, their semantics, word-building and impact on national terminology formation.

Римська педагогічна наука увійшла складовою частиною до античної культури в цілому і до світової зокрема. У різних аспектах вивчення історії римської педагогіки привертало і привертає до себе увагу численних дослідників у вітчизняній науці і за кордоном [1]. Але, незважаючи на багату першоджерельну, енциклопедичну і науково-критичну літературу з питань історії та теорії античної педагогіки, термінологічна лексика, що була вживаною римлянами у цій сфері людської діяльності, потребує щораз детальшого аналізу і осмислення з погляду її впливу на формування і функціонування у відповідних терміносистемах національних мов.

Перші відомості про школу в Стародавньому Римі сягають 4 ст. до н.е. [2]. За грецьким зразком створюється шкільна система, яка охоплювала елементарну школу, грамагічну школу для підлітків і вищу риторичну школу для юнаків, що належали до вищих класів. Поруч з цим виникають перші спеціальні навчальні заклади – медичні, архітектурні, гладіаторські, що були прототипами майбутніх шкіл професійної освіти. Після встановлення імперії державна влада підпорядковує школу своїм інтересам і встановлює строгий імператорський контроль за її діяльністю. Уявлення про навчання як про процес засвоєння конкретних відомостей і професійних навиків, що безпосередньо застосовувались у практичній діяльності, змінюється вченням про виховання всебічно розвинутого і морально досконалого члена суспільства, професійна підготовка якого відповідала тогочасним державним запитам. Вплив на розповсюдження у римському суспільстві уявлень про характер навчання і виховання мали твори Катона Старшого (234–139 рр. до н.е.), Квінтіліана (35 – 96 рр. н.е.), Ціцерона (106 – 43 рр. до н.е.), Сенеки (5 р. до н.е. – 65 р. н.е.) [3]. Мета і характер освіти в Стародавньому Римі змінювались, що було відображенням поступу у розвитку римського рабовласницького суспільства. Ці зміни впливали на кількісний і якісний зміст відповідної лексики та галузевої термінології, що формувались у даному історичному часі.

Зауваги щодо процесу становлення і формування латинської педагогічної термінології вміщені у загальних працях з історії античної педагогіки, а також у вужчих, де висвітлено питання навчання і виховання у древніх римлян [4].

Найбільш вагомим теоретико-педагогічною працею Стародавнього Риму є трактат “Навчання оратора” (Institutio Oratoria) М. Фабія Квінтіліана (35 – 96 рр. н.е.) [5], яка була написана наприкінці I ст. В цій праці знаходимо багато загальних педагогічних міркувань, які впливають із уявлення, що лише інтелектуально розвинена і морально досконала особа може стати видатним оратором. Деякий матеріал для реконструювання педагогічної термінології древніх римлян вміщують риторичні трактати М.Туллія Ціцерона [6], твори філософа Л. Сенеки [7], “Діалог про оратора” П.Корнелія Таціта [8]. Вивчення цих та інших творів дає можливість з'ясувати, якими термінами користувалися римляни для позначення різних форм навчання і виховання. У даній статті зроблено спробу семантичного аналізу римських педагогічних термінів, їх вплив на формування відповідної галузевої термінології у сучасних європейських мовах.

Основними термінами для позначення процесу виховання у стародавніх римлян були дієслово **educāre** – *виховувати*, в значенні піклуватися про розумові і моральні здібності дитини чи юнака та іменник **educatio** – *виховання*. Ці терміни застосовуються протягом всієї історії латинської мови (Plaut. Rud. 741) [9]: Athenis natus, altusque, educatusque – *народився, виріс і був вихований в Афінах*; (Quint. Inst. Or. Prooem. 5): Si mihi tradatur educandus orator – *якщо мені доручать виховувати оратора*; (Quint. Inst. Or. I, 2, 5): Mollis illa educatio, quam indulgentiam vocamus – *це ніжне виховання, яке називаємо вседозволеністю*. (Tac. Dial. 28): Sic Corneliam Gracchorum, sic Aureliam Caesaris...praefuisse educationibus – *саме так керувалися вихованням синів мати Гракхів Корнелія і мати Цезаря Аврелія*.

Поруч з терміном **educāre** вживався інший термін – дієслово **educēre** – *дослідно виводити*. Клавдій Донат у своєму коментарі до Вергілієвої “Енеїди” (Aen. VI, 765) зауважує, що дію, яку ми називаємо **educāre**, древні римляни називали **educēre**. **Educēre** в значенні *виховувати* вживають багато авторів як періоду республіки, так і періоду імперії. (Plaut. Curs. 518): Bene istam eduxi meae domi et pudice – *я виховав її у моєму домі добре і в скромності*; (Tac. Ann. I, IV): Tiberium primum ab infantia eductum in domo regnatrice – *Тіберій з раннього дитинства виховувався в домі принцеса*.

Широкий моральний та інтелектуальний зміст мало дієслово **formāre** – *формувати, навчати, розвивати, виховувати*, наприклад, за допомогою навчання чи формування навиків. (Quint. Inst. Or. Prooem. 5): Studia eius formāre incipiam – *почну розвивати його здібності*; Formandam quam optimis institutis mentem infantis iudicat – *вважає, що розум дитини потрібно виховувати найкращими настановами*; (Tac. Dial. 28): De severitate ac disciplina maiorum circa educandos formandosque liberos pauca praedixero – *скажу декілька слів про те, з якою строгістю та вимогливістю навчали дітей наші предки*.

Для позначення понять *навчати, вчити, викладати, передавати знання* стародавні римляни мали у своєму лексичному арсеналі цілу низку термінів – дієслів та іменників. Наприклад, дієслова:

1. **docēre** – *вчити, навчати*, напр.: (Sen. Epist. 7, 8): Homines, dum docent, discunt – *Люди, в той час, коли навчають (когось), вчаться*; (Quint. Instr. Or. I, 2, 8): Nos docuimus, ex nobis audiunt – *ми їх навчили, від нас вони чують*; (I.1.8): Nec tamen ii quibus discere ipsis non contigit, minorem curam docendi liberos habeant – *однак і ті, яким не випало долі вчитися, нехай не менше виявляють турбот щодо навчання дітей*; (II, 9, 3): Ut illorum officium est docere, sic horum praebere se dociles – *як ті зобов'язані навчати, так ці повинні бути зрозумілими (такими, що їх розуміють)*.

2. **instituëre** – *наставляти, вчити, навчати кого-небудь шляхом цілеспрямованого керівництва з метою оволодіти певними навиками.* (Cic. De Orat. III, 148: *Isto genere non docuit, non instituit – в цьому виді (в цій галузі) він не навчав, не наставляв;* (Quint. Inst. Prooem. 25): *Sed quod utile ad instituendum oratorem putabamus in hoc duodecim libros contulimus – те, що ми вважаємо необхідним для навчання оратора, виклали в цих дванадцяти книгах.*

3. **erudire** – *навчати, давати освіту, наставляти* (дослівно виводити з дикого примітивного стану в цивілізований світ). Кл. Донат так пояснює цей термін: *erudire est novitatem indoctam hoc est rudem facere docendo meliorem, erudiere – означає, неютесаного початківця, тобто неосвіченого шляхом навчання зробити кращим;* (Quint. Inst. Orat. Prooem. 1): *Studia, quae erudiendis iuvenibus impenderam – зусилля, які я посвятив навчанню юнаків;* (Quint. Inst. Or. I, 2,9): *Qui in scholis eruditur – той, хто навчається в школі.*

4. **instruëre** – *наставляти, навчати, давати знання.* Власне кажучи, це дієслово не наділене таким змістом, але набуває його в сполученні з аблятивом відповідного іменника: *doctrina, ars, scientia.* (Tac. Dial. 33): *nam quibus instrui veteres oratores soliti sint dixisti – ти говорив, якими науками намагались бути озброєні оратори минулого.*

5. **excolëre** – *навчати, вчити, удосконалювати, робити кого-небудь здатним до сприйняття науки, філософії,* напр.: (Ovid. Trist. IV, 10, 15) [10]: *Protinus excolimur teneri – з малих років стали вчити нас;* (Cic. Tusc. I, 4, 84): *Demus hoc huic philisophiae excolendos – віддамо їх, щоб навчались цієї філософії.*

6. **informäre** – *вчити, наставляти* (Cic. Arch. 4): *Eae artes, quibus aetas puerilis ad humanitatem informari solet – ті науки, які звичайно готують дітей до сприйняття освіти.*

7. **praecipëre** – *вчити, навчати, давати настанови.* (Quint. Inst. Orat. I, 1, 11): *Quapropter praecipienda sunt optima – тому слід навчати найкращому;* (I, 1, 16): *Sed alii quoque auctores idem praecererunt – ті ж настанови давали інші автори.*

8. **tradëre** – *повідомляти, вчити, навчати, викладати.* (Quint. Instit. Orat. I, 1, 21): *An Philippus, Macedonum rex, Alexandro filio suo primo litterarum elementa tradi ab Aristotele voluisset? – хіба Філіп, Македонський цар не хотів, щоб початкової грамоти його сина навчав Арістотель?*

9. **imbuëre** – (досл.: *наповнювати*) – *навчати, привчати, прививати, навіювати, знайомити,* напр.: (Cic. Phil. 10, 20): *Ita a maioribus instituti atque imbuti sumus – так нас предки навчили і настановили;* (Tac. Dial. 31): *Veteres oratores grammatica, musica et geometria imbuebantur – ось чому древні оратори вбирали в себе і граматику, і музику, і геометрію.*

Значно скромніше представлені в римській педагогічній літературі терміни-іменники для позначення процесу навчання і виховання. Насамперед сюди слід віднести термін **institutio** – *навчання, настанова.* Саме цей термін увів у заголовок свого педагогічного трактату “*Institutio Oratoria*” М. Фабій Квінтіліан, який українською мовою перекладається як “*Навчання оратора*” або “*Про освіту оратора*”. Ось декілька прикладів вживання цього терміна в текстах: (Tac. Dial. 2): *Aprum ingenio potius et vi naturae, quam institutione et litteris famam eloquentiae consecutum esse – Apr здобув славу в красномовстві швидше завдяки обдаруванням і природним здібностям, ніж освітою і обізнаністю з літературою.* (Quint. Inst. Orat. I, 1, 9): *Ab illa institutione puerilli – від (з часів) того дитячого навчання.* Часто вживаним у римській педагогічній літературі був термін **eruditio** – *освіта, навчання, вченість, знання,* напр.: (Quint. Inst. Orat. I, 16): *In parentibus vero cum plurimum esse eruditionis optaverim – я хотів би, щоб батьки були більш освіченими.* (Tac. Dial. 2): *Aper omni eruditione imbutus – Apr був наскрзьь наповнений (проникнутий, пронизаний) вченістю.* Сюди ж належить термін **traditio** – *викладання, навчання, виклад, передача знань.* Цей термін є синонімом до **institutio**, але вживається значно рідше, напр.: (Quint. Inst. Orat. III,

1, 2): Probe nuda praeceptorum traditio – *майже сухий (тобто нецікавий) виклад настанов;* (XII, 11, 16): Adeo non est infinito spatio ac traditione opus – *нема необхідності в безмежній широті викладу.* До загальноновживаних педагогічних термінів слід віднести також **exercitatio** – *вправа, практика, досвід.* (Quint. Inst. Orat. II, 13, 15): Multo labore, adsiduo studio, varia exercitatione, plurimis experimentis constat ars dicendi – *мистецтво красномовства пов'язане з великою працею, постійною наполегливістю, різними вправами, численними експериментами;* або: (Mart. Cap. IV. 4, 22): Omnis ars frequenti exercitatione meditanda est – *жодне мистецтво є немислиме без щоденних вправ.*

Наведені терміни широко вживалися у римській педагогічній літературі. Поруч з іншими, сфера застосування яких була вужчою, вони увійшли до лексичного складу національних мов. Наприклад: лат.: **educatio, -ōnis f,** – виховання, англ.: educate, education, educational, educationist, educative, educator; нім.: die Edukation; лат.: **eruditio, -ōnis, f** – освіта, навчання, англ.: erudition, erudite; нім.: die Erudition, erudieren; укр.: ерудит, ерудиція; лат.: **exercitatio, -ōnis f,** – вправа, практика, досвід, англ.: exercise, нім.: exerzieren, das Exerzieren, das Exerzitiun, укр.: езерсис; лат.: **institutio, ōnis, f** – навчання, настанова, англ.: institute, institution, institutional; нім.: instituiren, das Institut, institutionell; укр.: інститут, інституція; лат.: **imitatio, -ōnis, f** – наслідування, англ.: imitate, imitation, imitable, imitativ, imitability; нім.: die Imitation, der Imitator, imitativ, imitatorisch; укр.: імітатор, імітація, імітувати; лат.: **lectio, ōnis f** – читання, англ.: lecture, lecturer, lection, lectionary, lector; нім.: die Lektion, der Lektor, das Lektorat, die Lektüre, укр.: лекція, лектор, лекторій, лектура; лат.: **scriptio, -ōnis, f** – письмо, письмовий твір, англ.: script, scriptorium, scripter, Scripture; нім.: das Skript, das Skriptum, die Skriptur, укр.: манускрипт; лат.: **interpretatio, -ōnis f,** – пояснення, англ.: interpret, interpretation, interpretative, нім.: die Interpretation, der Interpretator, der Interpret, interpretativ; укр.: інтерпретатор, інтерпретація, інтерпретувати; лат.: **repetitio, -ōnis f** – повторення, англ.: repetition, repetitious, repetitive, нім.: repetieren, die Repetition, der Repetitor, das Repetitorium, укр.: репетирувати, репетиція; лат.: **explicatio, ōnis, f** – тлумачення, розгорнутий виклад, розгортання, англ.: explication, explicable, explicate, explicative, explicatory, нім.: die Explication, explicativ, explizieren, explizit, укр.: експлікація; **declamatio, ōnis, f** – вправління в красномовстві, декламація, предмет, тема для доповіді, англ.: declaim, declamation, нім.: die Deklamation, der Deklamator, deklamatorisch, deklamieren, укр.: декламатор, декламація, декламувати; **recitatio, -ōnis, f** – читання вголос англ.: recital, recitation, recitative, recite, reciter, нім.: die Rezitation, das Rezitativ, der Rezitator, rezitieren, укр.: рецитувати, речитатив та ін. У сучасних національних мовах широко представлені іменники латинського походження, які позначають педагогічну діяльність, напр., лат.: **doctor, -ōris, m,** англ.: doctor, нім. der Doktor, der Doktorand; укр.: доктор, докторант; лат.: **magister, -stri, m,** англ.: magistrate, нім.: der Magister, укр.: магістр (магістер), магістрант; лат.: **praeceptor, -oris, m,** англ.: preceptor, нім.: der Präzeptor; лат.: **professor, -oris, m,** англ.: professor, нім.: der Professor, укр.: професор; лат.: **rector, - oris, m,** англ.: rector, нім.: der Rektor, укр.: ректор; лат.: **paedagogus, -i, m** (з грецьк. παιδαγωγός), англ.: pedagogue, pedagog, нім.: der Pädagog(e), укр.: педагог та ін.

Отже, дослідження латинських педагогічних термінів, зокрема, тих, що вживалися для процесу навчання і виховання свідчить, що термінологія даної галузі створювалася поступово, у своєму розвитку вона відображала мету і характер освіти в умовах рабовласницького суспільства. На нашу думку, педагогічна лексика, яка використовувалась римлянами у різноманітних галузях навчального процесу і засвоєна національними мовами, виражає спільні тенденції розвитку національних мов і потребує детального аналізу на етимологічному і семантичному рівнях. Вивчення і дослідження лексики і термінології даної галузі варто розглядати в контексті загальномовних категорій лексичної семантики,

що б сприяло глибшому осягненню парадигми Античності у наступних епохах, з'ясуванню типологій національного у соціальній та історичній єдності.

1. *Античность как тип культуры. (отв. ред. Лосев А.Ф.) М. Наука. 1988; Винничук Л. Воспитание и образование в Риме // Винничук Л. Люди, нравы, обычаи Древней Греции и Рима. М. 1988; Воспитание и педагогическая мысль в античном мире (В Древней Греции и Древнем Риме). От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в. (под общ. Ред. Пискунова А.И.). М. 2001. История древнего мира (в 3-х кн.) Под ред. Дьяконова И.М. М. Наука. 1982; История и культура античного мира. М. Наука. 1977; Культура Древнего Рима. В 2-х т. М. Наука. 1985; Курляк І. Антична культура як першоджерело класичної освіти. Освітньо-виховні системи Стародавньої Греції та Риму // Курляк І. Загальний огляд історичного розвитку зарубіжної освіти. Львів. 2000. – с.12–24; Константинов Н.А. и др. Воспитание, школа и зарождение педагогической мысли в рабовладельческом обществе. // Константинов Н.А. История педагогики. М. 1982. Очерки истории школы и педагогики за рубежом. Ч.1 (С древн. времен до Великой Фр. Революции). М. 1988; Жураковский Г.Е. Очерки по истории античной педагогики. – М., 1963; Истомина А.О. О воспитании у древних римлян. – Уч. зап. Казанск. Ун-та. 1851 – 1853, кн. 1–2; Мелихов А. Очерк воспитания и обучения в древнем Риме. – Харьков. 1913, ч.1; Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. М. Наука. 1969; Утченко С.Л. Цицерон и его время. М. Мысль 1986; Franz H. Die Pädagogik des griechischen und römischen Altertums – In: Handbuch der Erziehungswissenschaft. 1934. 5 Teil. Grasberger L. Erziehung und Unterricht im klassischen Altertum. – Würzburg, 1864–1881; Gwynn A. Roman education from Cicero to Quintilian. Oxf. 1926; Kahrstedt U. Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit. 2 Aufl. Bern. 1958; Marrou H. Histoire de l'éducation dans l'antiquité'. Paris. 1965 та ін. 2. Педагогическая энциклопедия. В 4-х т. Под ред. Каирова И.А. и др. М. 1964–1968. т. IV. М. 1968. с. 700–702. 3. Див.: Утченко С.Л. Цицерон и его время. М. 1986.; його ж: Древний Рим. События. Люди. Идеи. М. Наука. 1969. 4. Див.: Monroe P. Source book for the history of education for the Greek and Roman period. N.Y. 1901; Жураковский Г.Е. Очерки по истории античной педагогики. 2-е изд. М. 1963 та ін. 5. Quintilianus Fabius Marcus. De institutione oratoria libri duodecim ex Spaldingii recensione. Editio ad scholarum usum accomodata curante G.A.B. Wolffio. Lipsiae. 1821. 6. Ciceronis, Marcus Tullii Opera omnia. Adiectis indicibus et adnotatione iterum edidit. Car. Frid. Aug. Nobbe. – Nova editio stereotypa. – Lipsiae: C. Tauchnitii. 1849. 7. Seneca L.A. Omnia opera, quae vulgo extant sub nomine L.A. Senecae philosophica, declamatoria et tragica. P. 1 – 3. Parisiis. 1827. 8. Tacitus Cornelius. C. Cornelii Opera. Bd. I. De situ, moribus et populis Germaniae Iulii agricolae vita. De oratoribus dialogus. 1813. LXXXII, 256. 9. Plauti T. Macci Comoediae. Fasc. VII. Truculentum. – Lipsiae. 1907. 10. Ovidius N. Opera omnia. T. 1–3. Lipsiae. 1845. T. 3. Fasti. Tristitia. Epistolae ex Ponto. Ibis. Fragmenta.*

Словники: 1. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. Київ. 2001. 2. Литвинов В.Д. Латинсько-український словник. 10 тис. Найуживаніших латинських слів з максимальним відтворенням їхніх значень укр. мовою. (Міжнар. Фонд "Відродження". Програма „Трансформація гуманіт. освіти в Україні. К. 1998. 3. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Изд. 3-е. Ок. 50 тыс. слов. М. Русский язык. 1986. 4. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. School, Home and office Edition. Lexicon publications, inc. Danbury, CT 1993. 5. English-ukrainian Dictionary in two volumes. Київ. Освіта. 1996. 6. Das grosse Deutsch-russische Wörterbuch. In drei Bänden. Москва. "Русский язык". 2001. 7. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. Dudenverlag. Mannheim. Leipzig. Wien. Zürich. 2003.